

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС
ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ НИЗОМИЙ НОМИДАГИ ТОШКЕНТ
ДАВЛАТ**

ПЕДАГОГИКА УНИВЕРСИТЕТИ

**“Миллий ғоя , маънавият асослари ва ҳуқуқ таълими“ йўналиши
202-гуруҳ талабаси Зокиров Маъруфнинг**

REFERAT

Мавзу: Хулқ-атворда шахс маънавиятининг намоён бўлиши

Илмий раҳбар:_____Шоҳайдарова М.

Кафедра мудири_____ Собирова М.

Тошкент-2014

MAVZU: XULQ-ATVORDA SHAXS MA'NAVIYATINING NAMOYON

BO'LISHI

REJA

KIRISH

- 1. Siyosat va axloq. Siyosatda huquq va axloq qatlami**
- 2. Xulq va axloq. Jahon ilmida "Axloqshunoslik" masalalari**
- 3. Milliy ma'naviy merosimizda axloq, odob, ma'naviyat masalalariga e'tibor. Islom axloqi va ma'naviyati**
- 4. Ma'naviyat va axloqning o'zaro aloqadorligi va o'ziga xos xususiyatlari**

Xulosa

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

KIRISH

Mavzuning dolzarbligi. Yevropa Uyg'onishining ilk siyosatchi faylasuflaridan bo'lgan florentsiyalik **Nikkolo Makiavelli** (1469-1527) Yevropa ilmida birinchi bo'lib, **siyosat** va **ma'naviyatning** (uning o'z talqiniga ko'ra **axloqning**) butkul boshqa-boshqa sohalar ekanligiga e'tibor qaratdi. U davlatni barcha narsadan ustun qo'yib, davlat inson ruhining oliy darajada namoyon bo'lishidir va davlatga xizmat qilish inson hayotining oliy maqsadi, mazmuni va saodati bo'lmog'i kerak, deb hisobladi. Xristianlikdagi inson tabiatining azaldan xudbinlikka va yovuzlikka moyilligi g'oyasidan kelib chiqib, uning tarbiyasi bilan shug'ullanish cherkovning emas, davlatning ishi deb e'lon qildi. Bunday yondoshuv din va davlatni bir-biridan farqlashga asoslangan bo'lib, ma'naviyat bilan siyosatning ham alohida hodisalar ekanligini ta'kidlaydi. **Makiavelli** o'zining "*Hukmdor*" (ruscha "*Gosudar*") asarida nomaqbul sharoitda qanday qilib qudratli davlatni shakllantirish mumkinligining yo'llarini ko'rsatishga harakat qildi. Uning da'vosiga ko'ra, hukmdor bunday sharoitda o'z "ulug'" siyosiy maqsadlariga erishish uchun, axloq normalari bilan hisoblashib o'tirmay, har qanday vositalardan (jumladan, agar zarurat taqozo qilsa, aldov, tuhmat, zulm kabi g'ayriaxloqiy xatti-harakatlardan) bimalol foydalanishi mumkin, asosiysi, **davlat va mamlakat manfaatlarini izchil himoya qilish. Axloq - ma'naviyatning amalda namoyon bo'lishi** bilan bog'liq. Inson ilmi va imoni, dunyoqarashi va idroki uning xulqida o'ziga xos tarzda aks etib, ma'naviyati axloqiy fazilatlar sifatida zohir bo'ladi. **Ma'naviyat** – botiniy qudrat bo'lsa, **axloq** bevosita har bir shaxsning o'zgalarga nisbatan ma'naviy munosabatini anglatadi. SHu sababli axloq insof va adolat tuyg'usi, imon va halollik kabi ma'naviyatning o'zak tushunchalarini inson amaliy faoliyatida yuzaga chiqaruvchi hodisadir.

Kurs ishining maqsadi. "Axloqshunoslik" jahon ilmida bir necha ming yillik tarixga ega bo'lgan qadimiy fan bo'lib, Yevropada mintaqa madaniyatida antik davrdan "*Etika*" nomi bilan mashhur. Keyingi termin dastlab "*manzildoshlik*",

“*yashash joyi*”, keyinchalik esa “*odat*”, “*fe’l*”, “*fikrlash tarzi*” singari ma’nolarni anglatgan yunoncha “*ethos*” so’zidan olingan bo’lib, tarixda birinchi marta Aristotel tomonidan alohida fan nomi sifatida ishlatilgan. Rim imperiyasi davrida shu ma’noda “*odat*”, “*qoida*”, “*xulq*”, “*fe’l*” ma’nosidagi “*mos*” so’zining ko’pligi “*mores*” asosida “*moralis*” (“*moral*”) tushunchasi shakllandi. Rus tilida esa “*xulq*”, “*fe’l*” ma’nosidagi “*nrav*” so’zidan “*nravstvennost*” tushunchasi tarkib topdi.

Kurs ishining maqsadi xulq-atvorda shaxs ma’naviyatining namoyon bo’lishini o’rganishdan iborat.

Kurs ishining vazifalari. Kurs ishining vazifalari quyidagilardan iborat:

1. Siyosat va axloq. Siyosatda huquq va axloq qatlamini o’rganish;
2. Xulq va axloq. Jahon ilmida “Axloqshunoslik” masalalariga yondashuvning ilmiy asoslari;
3. Milliy ma’naviy merosimizda axloq, odob, ma’naviyat masalalariga e’tibor. Islom axloqi va ma’naviyatini qiyoslash;
4. Ma’naviyat va axloqning o’zaro aloqadorligi hamda o’ziga xos xususiyatlarini tahlil etish.

1. Siyosat va axloq. Siyosatda huquq va axloq qatlami

Inson va jamiyat hayoti uch asosiy soha – **iqtisod, siyosat** va **ma'naviyat** yo'nalishlarining murakkab chatishuvidan tashkil topishi haqida oldinroq aytib o'tildi. Qadimgi dunyoda axloqshunoslik fanining asoschisi Aristotel¹ hisoblanadi. Uning etikaga oid qarashlari “*Nikomax etikasi*”, “*Evdem etikasi*”, “*Katta etika*” (M. Mahmudovning o'zbekcha tarjimasida “*Axloqi kabir*”) kabi kitoblarida bayon etilgan. Aristotel¹ axloq ilmi (“*Etika*”)ni siyosat ilmi (“*Politika*”) bilan chambarchas bog'liqlikda olib qaragan. U insonni “*tabiatan ijtimoiy maxluq*” («*chelovek ot prirody yest¹ politicheskoe jivotnoe*») deb hisoblaydi.¹ Uning fikricha, davlat(“polis”)ning vazifasi o'z fuqarolari baxtini ta'minlash, polis jamoasi a'zolarining axloqiy fazilatlarini esa umumjamo'a manfaatini ko'zlab faoliyat olib borishlarida namoyon bo'ladi. Yunon falsafasini tavhid ta'limoti ruhida talqin etgan Abu Nasr Forobiy ham “*Fozil shahar odamlarining qarashlari*” va boshqa qator asarlarida axloqiy masalalarni siyosat sohasiga oid masalalar bilan bog'liq holda tahlil etadi.

Evropa Uyg'onishining ilk siyosatchi faylasuflaridan bo'lgan florentsiyalik **Nikkolo Makiavelli** (1469-1527) Yevropa ilmida birinchi bo'lib, **siyosat** va **ma'naviyat**ning (uning o'z talqiniga ko'ra **axloq**ning) butkul boshqa-boshqa sohalar ekanligiga e'tibor qaratdi. U davlatni barcha narsadan ustun qo'yib, davlat inson ruhining oliy darajada namoyon bo'lishidir va davlatga xizmat qilish inson hayotining oliy maqsadi, mazmuni va saodati bo'lmog'i kerak, deb hisobladi. Xristianlikdagi inson tabiatining azaldan xudbinlikka va yovuzlikka moyilligi g'oyasidan kelib chiqib, uning tarbiyasi bilan shug'ullanish cherkovning emas, davlatning ishi deb e'lon qildi. Bunday

¹ Rus tilidagi «*politika*» so'zi aslida qadim yunon tilidagi “*polis*” (*shahar-davlat*) so'zidan olingan bo'lib, Aristotel¹ ishlatgan «*zoon politicus*» tushunchasi ushbu shahar-davlat *jamoasining* teng huquqli a'zosi ma'nosini bildiradi. SHundan kelib chiqib biz “*siyosiy maxluq*” emas, “*ijtimoiy maxluq*” deb tarjima qilishni ma'qul topdik.

yondoshuv din va davlatni bir-biridan farqlashga asoslangan bo'lib, ma'naviyat bilan siyosatning ham alohida hodisalar ekanligini ta'kidlaydi. **Makiavelli** o'zining "*Hukmdor*" (ruscha "*Gosudarь*") asarida nomaqbul sharoitda qanday qilib qudratli davlatni shakllantirish mumkinligining yo'llarini ko'rsatishga harakat qildi. Uning da'vosiga ko'ra, hukmdor bunday sharoitda o'z "ulug'" siyosiy maqsadlariga erishish uchun, axloq normalari bilan hisoblashib o'tirmay, har qanday vositalardan (jumladan, agar zarurat taqozo qilsa, aldov, tuhmat, zulm kabi g'ayriaxloqiy xatti-harakatlardan) bemalol foydalanishi mumkin, asosiysi, **davlat va mamlakat manfaatlarini izchil himoya qilish**. Tarixda **makiavellizm** nomi bilan mashhur bo'lgan **siyosatni axloqdan xoli deb bilish tamoyili** Yevropa va dunyo siyosatida bashariyat uchun o'ta xavfli va halokatli holatlarni vujudga keltirgan bo'lishiga qaramay, **siyosatning mustaqil soha sifatidagi o'ziga xosliklarini anglab yetish** yo'lida qo'yilgan jiddiy qadam edi.

Axloq - ma'naviyatning amalda namoyon bo'lishi bilan bog'liq. Inson ilmi va imoni, dunyoqarashi va idroki uning xulqida o'ziga xos tarzda aks etib, ma'naviyati axloqiy fazilatlar sifatida zohir bo'ladi. **Ma'naviyat** – botiniy qudrat bo'lsa, **axloq** bevosita har bir shaxsning o'zgalarga nisbatan ma'naviy munosabatini anglatadi. SHu sababli axloq insof va adolat tuyg'usi, imon va halollik kabi ma'naviyatning o'zak tushunchalarini inson amaliy faoliyatida yuzaga chiqaruvchi hodisadir.

Axloq alohida insonning o'zgalarga munosabati sifatida **siyosat sohasiga** aloqadordir. Agar **siyosat sohasi** (yo'nalishi)ni keng ma'noda, **har bir insonning o'zga insonlarga munosabati** deb oladigan bo'lsak, bu soha shartli ravishda ikki qatlamdan iborat bo'ladi:

1) **Axloq qatlami.**

2) **Huquq qatlami.**

Nega **axloq qatlami** birinchi o'ringa qo'yilmoqda? CHunki kundalik turmushda aksariyat holatlarda insonlar aro muomalalar **axloqiy meyorlar**

(“*eticheskie normy*”) asosida olib boriladi. Qachonki, “g’isht qolipdan ko’chib”, kimdir yoki kimlardir axloqiy meyorlarni ochiqdan-ochiq va qo’pol ravishda buza boshlasa, mensimasa, shundagina qonun kuchiga tayanuvchi **huquqiy meyorlar** ishga tushadi, axloqning jamoa qabul qilgan meyorlarini tan olmagan inson yoki insonlarni qonuniy asosda ko’pchilik qabul qilgan qoidalarga bo’ysunishga kuch ishlatib majbur qilinadi. Yoki ikki kishi bir masalada o’zaro da’volashib qolsa-yu, axloqiy meyorlar asosida ularni kelishtirishning iloji topilmasa, ular sud mahkamasiga murojaat qilishadi va sud mavjud qonunlarga tayangan holda hukm chiqarib beradi.

Tarixan olganda ham insonlar jamoasida avval ma’naviy omillar yetakchilik qilgan **axloq qatlami** shakllangan bo’lib, **huquq qatlami** ancha keyin, aniqrog’i, davlat paydo bo’lishi bilan bog’liq holda vujudga kelgan. **Axloqiy meyorlar** ma’naviyatga, qonun esa kuchga tayanadi. Davlat hokimiyati (qonun chiqaruvchi, ijrochi va sud hokimiyati) ayni shu kuch bo’lib, jamiyatdagi osoyishtalikni axloqiy meyorlarni mensimaydigan ma’naviyati noqis bo’lgan shaxslar tajovuzidan himoya qilishga xizmat qiladi. SHu nuqtai nazardan qaraganda, har bir jamoada insonlar ma’naviyati qancha yuqori bo’lsa, davlatning kuch ishlatib osoyishtalikni saqlash ehtiyoji ham shuncha kam bo’ladi. Forobiy nazarda tutgan “*fozil shahar aholisi*” aslida aksar aholisi yuksak ma’naviyat va, demak, **yuksak axloq egasi** bo’lgan jamiyat bo’lib, zamonaviy tilda biz buni “fuqarolar jamiyati” (гражданское общество) deb atamoqdamiz. Ayniqsa, demokratik davlatda barcha qarorlar ko’pchilik ovoz bilan hal qilinishi nazarda tutilsa, millat ma’naviyatiga e’tibor naqadar jiddiy masala ekanligi yanada yorqin ko’rinadi.

2. Xulq va axloq. Jahon ilmida “Axloqshunoslik” masalalari

“Axloqshunoslik” jahon ilmida bir necha ming yillik tarixga ega bo’lgan qadimiy fan bo’lib, Yevropada mintaqa madaniyatida antik davrdan “*Etika*” nomi bilan mashhur. Keyingi termin dastlab “*manzildoshlik*”, “*yashash joyi*”, keyinchalik esa “*odat*”, “*fe’l*”, “*fikrlash tarzi*” singari ma’nolarni anglatgan yunoncha “*ethos*” so’zidan olingan bo’lib, tarixda birinchi marta Aristotel tomonidan alohida fan nomi sifatida ishlatilgan. Rim imperiyasi davrida shu ma’noda “*odat*”, “*qoida*”, “*xulq*”, “*fe’l*” ma’nosidagi “*mos*” so’zining ko’pligi “*mores*” asosida “*moralis*” (“*moral*”) tushunchasi shakllandi. Rus tilida esa “*xulq*”, “*fe’l*” ma’nosidagi “*nrav*” so’zidan “*nravstvennost*” tushunchasi tarkib topdi.

O’zbek tilida biz ishlatadigan “*axloq*” so’zi lug’aviy kelib chiqishiga ko’ra arab tilidagi “*xulq*” so’zining ko’plik shaklini anglatadi. “*Xalaqa*” – arab tilida “*yaratmoq*”, “*paydo qilmoq*” ma’nosidagi fe’l bo’lib, shu ma’noda Alloh taolo “*Xalloqi olam*” ya’ni butun borliqning yaratuvchisi hisoblanadi. Arab tilida “*xoliq*” – “*yaratuvchi*”, “*maxluq*” – “*yaratilgan*” (ya’ni Alloh taolo tomonidan yaratilgan barcha mavjudotlar, jumladan, inson ham) ma’nolarini bildiradi. “*Xulq*” esa ana shu yaratilgan mavjudotlardan har birining o’ziga xos (o’zgalarga o’xshamaydigan) tabiiy xususiyatlarining yaxlit namoyon bo’lishidir.

SHunday qilib, yunoncha “*ethos*”, lotincha “*mos*” (ko’pligi “*mores*”), ruscha “*nrav*”, arab tilidagi “*xulq*” so’zlari o’zaro ma’nodosh bo’lib, har bir insonning o’z ichki tabiatidan kelib chiqadigan, o’sha bilan bog’liq xulq-atvori, fe’li, xatti-harakatidagi o’ziga xos jihatlarni anglatib kelishi ma’lum bo’ldi. Demak, “*axloq*”, “*etika*”, “*moral*”, “*nravstvennost*” tushunchalarining ham aslida ma’nosi bir bo’lib, jamiyatdagi turli insonlarning xulqlari, fe’l-atvori, bir-biriga munosabatida namoyon bo’ladigan o’ziga xos xislatlarining eng umumiy majmuini ifodalaydi. SHuni alohida qayd etish

kerakki “**axloq**” so’zi milliy an’anamizda o’zicha ijobiy yoki salbiy ma’no tashimaydi. Ko’pchilik nazdida maqbul hisoblangan fe’l-atvor “**axloqi hamida**” (ya’ni maqtovgga sazovor xulqlar) atalsa, o’zga insonlarning g’ashiga tegadigan xulqlar egasi “**badaxloq**” kishi deyiladi.

“Axloqshunoslik” fanining asosiy mavzusi ham, yuqoridagilardan kelib chiqadigan bo’lsak, insonlarning o’zaro munosabatlarida namoyon bo’ladigan fe’l-atvorlari, o’ziga xos xislatlari va ularning jamiyat, ya’ni aksariyat insonlar nuqtai nazaridan baholanishi masalasini xolis o’rganish bo’lib chiqadi. Turli jamiyatlar, turli e’tiqod tizimlari, turli davrlar va turli mintaqalarda axloq meyorlari aksariyat hollarda bir-biridan sezilarli farq qilgan. SHunga ko’ra “Axloqshunoslik” fani doirasida bir necha yo’nalish bo’lib, biri turli davr va mintaqalardagi axloqiy muhitni o’rgansa, boshqa yo’nalish biror-bir falsafiy tizimga tayangan holda axloqning nazariy masalalarini tadqiq etadi. Yana bir yo’nalish “Axloqshunoslik” fanining muayyan mintaqa yoki jahon ilmi miqyosida rivojlanish tarixini o’rganishi yoki turli makon va zamonda axloqiy meyorlarning o’zgarib borishini qiyosiy tahlili bilan shug’ullanishi mumkin.

Qadim Yunon ilmida ilk bor axloqshunoslikka oid alohida asarlar yaratgan Aristotelъ axloqqa evdemonizm ruhida yondoshgan. “*Evdemoniya*” yunonchada “*baxt-saodat*” ma’nosini anglatadi, ammo Aristotelъ etikasida *baxt* tushunchasi gedonistik (ya’ni lazzatlanishga intilish) yo’nalishida talqin etilmaydi. Undagi bosh tushuncha yunoncha “**arete**” so’zi bilan ifodalangan. Bu so’z “**fazilat**” (ruscha “*dobrodetelъ*”) ma’nosiga yaqin bo’lib, olim axloqiy (masalan, sahovat) va aqliy (masalan, donishmandlik) fazilatlarni bir-biridan farq qiladi. Uning fikricha, **axloqiy fazilatlar** tug’ma emas, balki tarbiya bilan erishiladi. Axloqiy fazilatga ega bo’lish oson emas, buning uchun inson o’zida meyor va uyg’unlik tuyg’usini tarbiyalab borishi kerak, chunki inson xulqiga oid xususiyatlar (quvvatlar)ning ortiqchaligi (istilo’) ham, kamligi (nuqson) ham qusur bo’lib, axloqiy fazilat ularning mo’’tadil (meyordagi) holatini saqlay bilishdadir. Ana shunday mo’’tadillikka erisha olgan inson hayotda

o'z baxtini ta'min eta oladi.

Aristotel fikriga ko'ra, kishida ezgu xislatlar mavjudligining o'zi kifoya emas, ular amaliy faoliyatda namoyon bo'lishi muhimdir, chunki inson hayotining ma'nosi uning ulug' maqsadlarni go'zal va mukammal shaklda amalga oshira bilishidadir, uning baxti ham shunda.

Nemis mumtoz falsafasining asoschisi **Immanuil Kant** Yangi Davrda axloqning mohiyatini va Etika fanining mavzusini aniqlashga jiddiy hissa qo'shdi. U o'zining "*Axloq metafizikasi asoslari*" (1785) va "*Amaliy aqlni tanqid*" (*Kritik der praktischen Verhunft* – 1788) kabi asarlarida axloqning **transtsendental** asoslarini ishlab chiqdi². U Yevropa ilmida ilk bora "**Ruhshunoslik**" va "**Axloqshunoslik**" fanlari tadqiq doiralarining o'zaro farqini aniq ajratib berdi. Kantning axloq nazariyasida **inson** va **shaxs**ni farqlash muhim o'rin tutadi. Inson moddiy vujud sifatida moddiy borliq (tabiat)ning uzviy bir qismi bo'lib, o'zga jonzotlardan mohiyatan farq qilmaydi. Ammo inson shaxs sifatida **mustaqil (erkin) iroda egasi** bo'lib, Kant fikriga ko'ra, inson o'zining bu jihati bilan "*Ding an sich*" (Narsa o'zida), ya'ni hissiy idrok orqali bilish mumkin bo'lmagan zot hisoblanadi. Bunday inson **erkin iroda egasi** sifatida o'z hayotiy maqsadlarini o'zi erkin belgilaydi. Dunyodagi barcha mavjudotlar aniq bir maqsad yo'nalishiga ega, ular barchasi nimagadir vosita vazifasini bajaradi, faqat **insongina vosita emas, balki o'zi uchun o'zi maqsaddir**. SHu bilan birga insonning iroda erkinligi har bir shaxsning o'z zimmasiga **oliy mas'uliyat** olishini taqozo etadi. CHunki bani basharning har bir a'zosi o'zgalar erkini cheklovchi harqanday xatti-harakatdan o'zini tiyishi kerak. Buni faylasuf "**qat'iy qoida**" ("*kategoricheskiy imperativ*") deb nomlaydi. Uning mazmuni shuki, barcha mavjudotlar inson uchun vosita, faqat hech bir inson o'zgasi uchun vosita bo'lishi mumkin emas. Axloqning **qat'iy qoidasi** mohiyatan shuni anglatadi.

² I.Kant o'z falsafasida "**transtsendental** **appertseptsiya**" (barcha insonlar uchun umumiy bo'lgan ongli idrok) hodisasiga tayanadi.

Immanuil Kantning falsafasi inson ruhining abadiyligi va yagona oliy ilohiy qudratning mavjudligini inkor qilmaydi, ammo **inson erki, ruh abadiyligi, Allohning mavjudligi va u yaratgan Borliqning asl mohiyati** nazariy idrok hechqachon oxirigacha anglab yeta olmaydigan voqeliklar, deb hisoblaydi, chunki bizning sezgi a'zolarimiz bu narsalarni qamrab olish qudratiga ega emas. Kant falsafasi Yevropa falsafiy tafakkurining eng yuksak cho'qqisi bo'ldi, deb hisoblash mumkin, chunki uning qarashlari Borliqni idrok etishda umumbashariy **tavhidiy tafakkurga** eng yaqin kelgan yaxlit tizim bo'lib, bizning nazarimizda, keyingi asrlar Yevropa falsafasi rivojida yana umumbashariy meyorlardan uzoqlashuv kuchayib bordi.

Nemis materialist faylasufi **Feyerbax** (1804-1872) o'zining *“Xristianlikning mohiyati”*(1841) va *“Kelajak falsafasining asoslari”* (1843) asarlarida axloqning muhim jihatiga e'tibor qaratdi, ya'ni u insonlar aro muomalada faqat “men” emas, “sen” ham mavjud ekanligini hisobga olish lozimligini, hayotda hech bir inson yakka holda o'zini baxtli his qilishi mumkin emasligini ta'kidlab, insoniyat kelajagini **umuminsoniy mehrning** g'alabasida ko'rdi³.

Yangi Davr Yevropa ilmida axloqni o'rganuvchi aksariyat yo'nalishlar moddiyunchilik asosiga qurilgan bo'lib, **axloqiy meyorlarning** shakllanishini faqat insonning moddiy (dunyoviy) ehtiyojlaridan keltirib chiqarishga urinadilar. *Gedonizm, evdemonizm, utilitarizm, relyativizm* axloqiy printsiplari ayni shunday qarashlarga tayanadi. Ularga ko'ra axloqning negizida baxtli bo'lishga intilish (albatta, bu dunyoda, chunki oxiratda inson o'z erki bilan taqdirini o'zgartira olmaydi), lazzatlanishga intilish (bu lazzat xoh shahvoniy bo'lsin, xoh intellektual), manfaatdorlik, sharoitga moslashish kabi sof dunyoviy maqsadlar nazarda tutiladi. Ammo **F.Nitshe** kabi zukko aql egalari agar yagona tangrinig mavjudligi inkor qilinsa, unda insonlar jamiyati uchun

³ Dunyo ilmida axloqshunoslik masalalarining ishlanishi va uning ma'naviy asoslari masalasi alohida kurs mavzusi bo'lib, “Ma'naviyat asoslari” magistratura yo'nalishida batafsil tahlil etiladi.

axloqning ham ma'nosi qolmasligini tushunib yetdilar.

3. Milliy ma'naviy merosimizda axloq, odob, ma'naviyat masalalariga e'tibor. Islom axloqi va ma'naviyati

Milliy ma'naviyatimizda axloq masalasiga doimo yetakchi e'tibor qaratilgan. Axloq ilmi milliy ma'naviyatimiz doirasida turli davrlarda turlicha yo'nalishlarda rivojlantirilgan. Jumladan, islomdan ilgari va ilk islom davrida ko'proq **diniy yo'nalish** ustun turgan bo'lsa (islomgacha - "Avesto" kitobi, moniychilarning tavbanomasi - "Xuastuanift", buddaviylik ta'limoti asosidagi "Maytri simit no'm bitig"; islom davrida – Qur'oni karim oyatlari va Hadisi shariflarga tayanuvchi Imom Buxoriyning "Al-adab al-mufrad", Abu-Lays as-Samarqandiyning "Tanbeh ul-g'ofiliyn", Imom G'azzoliyning "Mukoshifat ul-qulub" kabi asarlari), keyinchalik **adab ilmi** doirasida (Adib Ahmad Yugnakiyning "Hibat ul-haqoyiq" asari), **falsafiy yo'nalishda** (Forobiy asarlari, Nasriddin Tusiyning "Axloqi Nosiriy", Jaloliddin Davvoniyning "Axloqi Jaloliy" kabi asarlari), **tasavvufiy (irfoniy) yo'nalishda** (Abdulloh Ansoriy, Najmiddin Kubro, Muhammad Porso, Abdurahmon Jomiy va boshqalarning o'nlab asarlari, Navoiyning "Nasoyim-ul-muhabbat" asari, turli maqomotlar va manoqiblar), **amaliy axloqqa oid asarlar** – (Kaykovusning "Qobusnoma", Voiz Koshifiyning "Axloqi Muhsiniy" kabi asarlari), **maxsus toifalar axloqiga oid** (masalan, Voiz Koshifiyning javonmardlar axloqiga oid "Futuvvatnomayi Sultoni" asari), **axloqiy masalalarga bag'ishlangan badiiy asarlar (nasrda** - Sa'diyning "Guliston", Jomiyning "Bahoriston", Abdulla Avloniyning "Turkiy guliston yoxud axloq" kabi asarlari, **nazmda** - Nizomiyning "Mahzan ul-asror", Dehlaviyning "Matla' ul-anvor", Jomiyning "Tuhfat ul-axror", "Suhbat-al-abror", "Xiradnomayi Iskandariy", Navoiyning "Hayrat ul-abror" asarlari) va boshqalar. Bunday

tashqari Abu Bakr ar-Roziyning “*Qalb tibbiyoti*”, Abu Hamid al-G’azzoliyning “*Ixyoyi ulum ad-din*”, “*Kimyoyi saodat*” Navoiyning «*Mahbub ul-qulub*” kabi asarlarida diniy, falsafiy, ijtimoiy, irfoniy va axloqiy masalalar o’zaro bog’liqlikda tahlil qilingan.

Milliy ma’naviy merosimizga oid ushbu barcha yo’nalishdagi asarlarni jiddiy tahlil qilib, ularni qiyosiy o’rganish asosida milliy axloq ilmining asoslarini ishlab chiqish mumkin. Ularning barchasiga xos umumiy xususiyat esa ma’naviyat va axloq masalalarining o’zaro chambarchas bog’liqlikda tahlil qilinishidir.

Markaziy Osiyo xalqlari bir ming ikki yuz yildan buyon Islom diniga e’tiqod qilib kelmoqdalar. Islom dinida ma’naviyat, axloq va odob munosabatlari qanday yoritilganligini tahlil qilsak, Qur’oni karim, hadislar va shariat ko’rsatmalari inson ma’naviy kamolotining asosi bo’lgan axloq-odob tarbiyasining barcha muammolarini o’z ichiga olganligining guvohi bo’lamiz. Masalan, hadislar axloqiy tarbiyaga oid fikrlarning mukammal to’plamidir.

Qur’oni karim ko’rsatmalari va payg’ambarlarimiz sunnatlarining eng muhim va salmoqli qismi kishilarda yuksak axloqli fazilatlarni shakllantirishga qaratilgandir. Ulardagi tabiatga, ota-onaga, bilimga bo’lgan munosabat, sabr-bardosh, shukronalikka da’vat, o’zaro mehr, mehmondo’sstlik, yetimparvarlik, vafo va sadoqat, halol luqmani sharaflash, kamtarlik, kamsuqumlik, samimiyat va rostgo’ylik kabi yuksak axloq va odob qoidalarinig targ’iboti insoniyat uchun bebaho ma’naviy boylik tizimini tashkil etadi.

Islom dini ta’limotiga ko’ra inson farishta va hayvon o’rtasidagi mavjudotdir. Zero, pokizalik va taqvo bilan hayot kechirish, xalq g’ami bilan yonib yashash oqibatida inson farishta maqomiga yaqinlashadi, va’dalarni katta qilib, sarob orqasidan ommani ergashtirib yashashdan zavqlanuvchi kishilar maqomi esa nafs quli bo’lgan hayvon darajasiga yaqinlashib boradi.

Barcha dinlar kabi islomda ham botiniy va zohiriy jihatlar mavjud.

Islomning zohiriy jihati shariat va fiqhda o'z ifodasini topgan. Bular asosan siyosat sohasiga, ya'ni insonlar aro muomalaga oid bo'lib, ma'naviyatga bevosita aloqasi yo'q. Islom axloqi esa mohiyatan islom ma'naviyatining insonlar aro munosabatdagi zuhuri bo'lganligi sababidan bir tomondan ma'naviyat bilan, ikkinchi tomondan siyosat bilan bog'liq.

Ma'lumki, Islom ma'naviyatining asosini **Tavhid haqiqati** tashkil qiladi. "Tavhid" atamasini odatda "yakkaxudolik" (rus tilida "edinobojie") deb tarjima qilishadi. Bu tushunchaning ma'nosi milliy ma'naviyatimizning islom mintaqa madaniyati doirasidagi rivoji davomida qanday mukammallashib va boyib borganligi "Milliy ma'naviyatimizning rivojlanish tarixi" kitobida batafsil bayon qilinadi. Buerda qisqacha qilib aytish mumkinki, Allohning borligi va birligi, uning ilmi va qudratining cheksizligi, barcha biz ko'rib turgan moddiy olam va g'ayb olami ham uning ijodi ekanligi, uning kitoblari va payg'ambarlari, taqdir va oxiratga **imon** keltirish bilan islom ma'naviyati boshlanadi. Ammo agar shu yerda to'xtasak, **taqlidiy imon** darajasida qolamiz va, demakki, har qadamda adashuvimiz ehtimoli juda katta bo'ladi. **Tahliliy imon** darajasiga o'tish shaxs ma'naviyatining ikkinchi jihati – **ilm** bilan bo'ladi. Ya'ni, oxirgi ilohiy kitobni o'qish va tushunish, buning uchun tafsir va hadis ilmini o'zlashtirish, shariat va fiqh asoslarini bilish, moddiy olam va uning qonuniyatlarini anglab yetish, inson o'z jismoniy va ruhiy imkoniyatlarini to'g'ri tasavvur qilishi, jamiyatning iqtisodiy-siyosiy qonun-qoidalari, madaniy va axloqiy an'analari bilan tanish bo'lish, ajdodlarimiz yaratgan ma'naviy boylikdan bahramand bo'lish va h.k.lar talab etiladi. Bularni o'zlashtirish asnosida **mas'uliyat** hissi ham o'sib borishi nazarda tutiladi. Mana shu yerdan islom ma'naviyatida islomiy va insoniy axloqning uyg'unlashuvi boshlanadi.

Ma'naviyat, birinchi navbatda, har bir insonning o'zgalar bilan munosabatida, ya'ni uning axloqida namoyon bo'ladi. Agar bir kishi o'zini mo'min-musulmon deb hisoblasa-yu, na Alloh buyurgan ibodatlarga amal

qilmasa, na o'zga insonlarga ozor yetkazishini qo'ymasa, na halol-haromning farqiga bormasa, yolg'ondan, g'iybatdan, to'hmatdan, Alloh harom qilgan narsalardan qaytmasa, sabrni, shukrni, hayoni bilmasa, u qanday musulmon bo'ldi? SHunday qilib, islom axloqiga rioya qilmagan kishining ma'naviy qiyofasi ham nihoyatda g'arib bo'lishi tabiiydir.

Islomiy axloqning o'zak timsol-tushunchalari bu sohaga oid ko'plab kitoblarda bayon qilingan. Ular ichida eng mo''tabar manba' Rasululloh (sav) hadislaridir. Agar Qur'oni karim birinchi navbatda islom ma'naviyatidan xabar bersa, Hadisi shariflar asosan islom axloqiga bag'ishlangandir, deyish mumkin. 1996 yili Toshkentda nashr etilgan Imom Buxoriyning *“Al-jome' as-sahih”* kitobi tarjimasida 2-jildi oxirida bir ilova berilgan. Unda *“Matla' ul-ulum”* va *“Durrat ul-voizin”* asarlariga tayangan holda asl mo'minlarga xos bir qator axloqiy fazilatlar qisqacha izohlari bilan sanab o'tilgan. Biz quyida ushbu matnga ba'zi qo'shimcha va o'zgarishlar kiritish bilan islom axloqining o'zak timsol-tushunchalarini muayyan axloqiy tizim shaklida qisqacha izohlab o'tamiz.

Islom axloqining bosh timsol-tushunchasi **“Taqvo”** bo'lib, *“Allohdan qo'rqish”*, *“Alloh g'azabidan saqlanishga urinish”* ma'nolarida talqin qilinadi⁴. Allohning g'azabidan saqlanish esa gunohlardan tiyilish bilan bo'ladi. Bu haqdagi Qur'oni karim oyatlari va Rasululloh (sav) hadislaridan mazmunidan kelib chiqadigan bo'lsak, **taqvo** birovning haqqiga xiyonat qilishdan qo'rqish, bilib-bilmay insonlar ko'nglini ranjitishdan qo'rqish, yaramas xulqlardan o'zini ehtiyot qilish, harom luqmadan xalqumini toza tutish, yolg'ondan, g'iybatdan, to'hmatdan, bekorchi valaqlashdan tilini saqlash, ko'zini, qulog'ini fahshdan ehtiyot qilish, qo'lini nojo'ya ishdan, oyog'ini nomaqbul qadamdan tiyishdir.

⁴ Bizning nazarimizda, taqvoni *“Allohdan qo'rqish”* deb talqin qilinishi taqlidiy imon egalari, ya'ni islomiy ilmni chuqur egallamagan, hanuz ma'naviy barkamollikdan uzoq bo'lgan insonlar ongiga muvofiq sodda qilib aytilgan gap bo'lib, aslida insoniylik qoidalarini buzishdan qo'rqish, g'ayri ma'naviy xatti-harakatlarga yo'l qo'yishdan qo'rqish ma'nosida tushunsak ayni *“Allohdan qo'rqish”*ning tub ma'nosi ayon bo'ladi.

Islom axloqiga oid yana bir muhim timsol-tushuncha “**Sidq**” bo’lib, insondagi “rostgo’ylik”, “halollik”, “ahdiga sodiqlik” xislatlarini ifodalab keladi. Hadisda “*Ishonchsiz kishining dini yo’qdir*” deyiladi. Insonda samimiyat bo’lmasa, hayotida yolg’on bilan rostni, halol bilan haromni aralashtirib yuborishdan qo’rqmasa, ahdiga vafosi bo’lmasa, unday kishi bu dunyoda tez kunda odamlarning nazaridan qoladi, Alloh ham unga rahmat nazari bilan boqmaydi.

Poklik ham islom axloqining asosiy unsurlaridan bo’lib, ibodat darajasida ko’riladi. **Poklik** ikki xil bo’ladi: zohiriy va botiniy. Zohiriy poklik **badan pokligi, libos pokligi, makon pokligi** shakllarida ifodalanadi. Botiniy poklik birinchi navbatda **ruhiy poklikni, ya’ni qalb pokligini** bildiradi. Islom dinida botiniy poklikka erishish yo’llari, eng avvalo, **tavba**, keyin **namoz, ro’za, zakot va sadaqa hamda haj amali** orqali ifodalanadi. Ammo bu amallarni bajarishning ikki sharti bor. Birinchisi, insonda **niyat** pok bo’lmog’i kerak. Ikkinchisi, bu amallarni bajarishga kirishishdan oldin **badan, libos va makon pokligi** talab qilinadi. Bularning ham o’z navbatida zohiriy va botiniy jihatlari bo’lib, masalan, tahorat va g’usl bilan inson badani zohiran poklansa, uni **botiniy poklash** uchun **luqma halolligi** talab etiladi, ya’ni, inson birovning haqqiga xiyonat qilmay, o’z halol mehnati bilan topgan puliga osh-ovqat xarid qilgan bo’lishi, faqat o’zi emas, ahli oilasini ham halol kasb bilan boqishi kerak. **Libos pokligi, makon pokligi** masalalarida xuddi shu talab joriydir. Bu yerda yana masala imon, ilm, mas’uliyat, mehr, bir so’z bilan ma’naviyatga borib tutashadi. Chunki tashqi poklik odamlar ko’ziga ko’rinib turishi mumkin, ammo botiniy poklik, ya’ni halol luqma, tashqaridan ochiq-oydin ko’rinavermaydi. **Namoz, ro’za, haj** odamlar ko’ziga mo’min-musulmon bo’lib ko’rinish uchun bajarilsa, botiniy poklik bo’lmasa, **niyat** pok bo’lmasa, bunday amallar munofiqlikdan o’zga narsa emas, Alloh nazdida ular qabul bo’lmagach, **ruhiy poklanish** ham amalga oshmay qolaberadi.

Islom axloqining ustunlaridan yana biri **Hayo**dir. **Hayo** – bu nomaqbul

ishlarni qilishga, nojoiz so'zlarni tilga olishga, noshar'iy narsalarga boqishga Alloh va insonlardan uyalishdir. Rasululloh (sav) bunday deganlar: "Imon daraxt yanglig' oltmishdan ortiq shoxga egadir. Gunoh qilmoqqa Alloh va bandalaridan hayo qilmoq o'sha shoxlardan bittasidir."

"*Hayo imondandir,*" deganlar Rasululloh (sav). SHu hadisning mazmunida islom axloqining muhim bir xususiyati namoyon bo'ladiki, unga alohida to'xtalib o'tish maqsadga muvofiqdir. SHaxs ma'naviyatining asosiy jihatlari bo'lmish **imon, ilm, mas'uliyat, mehr** – barchasi insonning Borliq haqiqatiga munosabati bilan bog'liq. Demak, **islom ma'naviyati** Allohga imon keltirish, Alloh bildirganlarini va Alloh yaratgan olamni bilishga intilish, doimo Alloh oldida mas'uliyat his qilish, Allohga va u yer yuzida xalifalar qilib yaratgan insonlarga mehr ko'zi bilan qarashda tajassum topadi. Agar yuqoridagi hadisda Rasululloh(sav) islomiy imonni daraxtga o'xshatgan bo'lsalar, biz aytishimiz mumkinki, **islom ma'naviyati** shu daraxtning tomiri (ildizlari), **islom axloqi** uning tanasi va shoxlaridir. Daraxt tanasi yuzada bo'ladi, ammo ildizsiz daraxt darhol quriydi, ko'karmaydi, rivoj olib, samara bermaydi. Daraxt tanasi yuqorida shoxlar, navdalar, barg va mevalarga ulanib ketsa, quyida ildizga (tomirga) tutashgan bo'ladi, ildizlar orqali oziqlanadi. Islom axloqining asosiy timsol-tushunchalari ham bir tomondan Allohga e'tiqod bilan, ilm, mas'uliyat, mehr bilan, ikkinchi tomondan insonning jamiyatda yashash va faoliyat ko'rsatish tarzi bilan, insonlar aro muomala bilan bog'lanib ketgan.

Islom axloqining timsol-tushunchalari qatorida **taqvo, poklik, sidq** va **hayodan** tashqari **sabr va umid, shukr va rizo, jiddu jahd va shijoat, hilm va tavozu', himmat va sahovat, andisha** (arabchada *ta'anniy* va *ta'ammul*), kabi qator fazilatlar turli manbalarda qayd etilgan va ta'riflangan, har tomonlama izohlab, misollar bilan tushuntirib ham berilgan. Biz ularning har biriga alohida izoh berib o'tirmasdan umumiy qilib aytishimiz mumkinki, barchasi bir tomondan mo'minning Alloh oldidagi mas'uliyatidan kelib chiqadi va,

ikkinchi tomondan, jamiyatda o'zini tutishida, o'zga insonlarga munosabatida namoyon bo'ladi.

Xalqimiz bir ming uch yuz yildan beri islom dinida bo'lgani uchun islom axloqi va ma'naviyati qon-qonimizga singib ketgan. SHu sababli milliy axloq meyorlarimizda islom axloqi markaziy o'rin egallashi tabiiy. Ammo shu bilan birga **islom axloqi** va **milliy axloq meyorlarimizni** juda ham bir narsa deb tushunish unchalik o'rinli bo'lmaydi. Ularning o'zaro farqlanishida **ikki asosiy omilni** nazarda tutish kerak.

Birinchidan, ta'kidlab o'tish joizki, **islom** va **musulmonchilik** tushunchalari ayni bir narsa emas. Islom dini barcha musulmonlar uchun umumiy bo'lib, avvalo, Allohning kalomi bo'lmish Qur'oni karim oyatlari, ikkinchidan, janobi Payg'ambarimiz Muhammad (sav) Hadisi shariflari uning asosiy manbalari hisoblanadi. musulmonchilik deganda "*la ilaha illallah, Muhammadin rasulillah*" kalimasini tili bilan tan olib aytgan (dilida ta'kid etgan-etmaganini Alloh biladi, biz bilmaymiz) barcha insonlarning e'tiqodiy qarashlarini tushunadigan bo'lsak, ularning 72 firqaga bo'linishidan tashqari faqat **ahli sunna va jamoa** tarkibida **xanbaliya, shofeiya, molikiya** va **xanafiya** fiqhiy mazhablari mavjudki, ular orasidagi farqlar, ibodatda ham, axloqiy meyorlarda ham ba'zan sezilarli darajadadir. Biz o'zbeklar Markaziy Osiyo mintaqasining boshqa aksariyat aholisi singari musulmonchilikning **xanafiya** mazhabi **moturidiya** aqidasi qabul qilganmiz. SHofeiya, molikiya yoki xanbaliya mazhabiga ergashuvchi dunyo musulmonlari bilan inoq-ittifoqligimizga shubha yo'q, ammo bu mazhablar orasidagi ba'zi juz'iy farqlar islomni ilm sifatida yaxshi o'zlashtirib olmagan oddiy odamlarni ba'zan dovdiratib qo'yishi ham mumkin. Tarixda bunday farqlar ba'zi o'ta nozik masalalarda jiddiy bahslarni ham keltirib chiqarganlik holatlari ilm ahliga sir emas. Masalan, xanbaliya mazhabining e'tiborli ulamolaridan Ibn al-Javziy (1116-1201) ulug' sufiy pirlaridan Mansur Xalloy va Muhyiddin Abdulqodir al-Jiloniylarni, Ibn Taymiya (1263-1328) esa Ibn al-Arabiy va Ibn al-Farid

singari jahon tan olgan irfoniy she'riyat va tasavvuf falsafasining buyuk namoyandalarini keskin qoralab risolalar yozganlar. Holbuki, Mansur Xalloy, Abdulqodir al-Jiloni, Ibn al-Arabiy kabi ulug' mutafakkirlar bizning mintaqada tasavvufning piri komil buzrukvorlari sifatida doim e'zozlanib kelgan⁵. Milliy ma'naviyatimizning islom mintaqa madaniyatiga yondoshuvdagi bu kabi o'ziga xosliklarni e'tibordan chetda qoldirish jiddiy oqibatlarga olib kelishi mumkin.

Ikkinchidan, ba'zi juz'iy farqlanishlardan qat'i nazar, dunyodagi barcha musulmonlar uchun **islom axloqiy meyorlari** umumiy bo'lgani sababli unda milliy o'ziga xosliklar odatan e'tiborga olinmaydi, boshqacha qilib aytganda, **islom axloqini** aniq makon va zamonga tatbiq etishda muayyan darajada mavhumlik saqlanib qoladi. Chunki, masalan, Hindiston yoki Indoneziya sharoiti bilan Markaziy Osiyo xalqlari yashayotgan muhit, yoki hozirgi Rossiya musulmonlari hayot kechirayotgan holat bir-biridan ancha-muncha farq qiladi va doim ham bir mintaqadagi tartib-qoidalarini shundayligicha boshqasiga tatbiq qilish doimo mumkin bo'lavermaydi. Qolaversa, Yangi davrga kelib **milliy axloqimiz** dunyoviy tamoyillar bilan boyiganligini, xalqimiz o'z o'tmish merosi va jahon madaniyatidan ko'p yangi jihatlarni o'zlashtirganligini ham yodda tutmog'imiz kerak.

Milliy axloqimizga oid timsol-tushunchalarning o'zaro nisbatini, darajalaridagi farqlarini ajratishda, aytish mumkinki, hal qiluvchi **mezonlar** vazifasini **Bosh ma'naviy qadriyatlarimiz** bajaradi. **Vatan, SHaxs, Millat, Adolat, Haqiqat** –har biri bir guruh **axloqiy fazilatlar maydoni** bo'lib, ushbu kitobning uchinchi qismi to'lig'icha ularning tahliliga bag'ishlangan.

⁵ SHu o'rinda qayd etib o'tish lozimki, islom ulamolarining muqaddas kitoblarga yozgan tafsiru sharhlari, jumladan, turli mazhab namoyandalarining ba'zi masalalardagi ixtilofli yondoshuvlari musulmonchilikdagi bandalarning o'zligi sifatida qaralishi joiz. Bunday ixtilofli o'rinlarni Qur'oni karimning muhkam oyatlari darajasida talqin qilib, tarafkashlikka berilish og'ir oqibatlarga olib kelishini aslo unutmaslik zarur. Bunday masalalarga yondoshuvda Burhoniddin Marg'inoniy kabi ulug' allomalarimizdan o'rnak olib, bag'rikenglik bilan ish tutgan ma'qul.

4. Ma'naviyat va axloqning o'zaro aloqadorligi va o'ziga xos xususiyatlari

“Axloqshunoslik” fani inson xulqining yaxshilanish jarayonlari qanday kechishini tadqiq etadi, ya'ni turli xulqiy xislatlarning o'zaro nisbati, ularning shaxs ma'naviy kamoloti bilan bog'liq ravishda qanday qilib axloqiy fazilatlarga aylanib borishi, axloqiy qusurlarning kelib chiqishi kabi masalalarni o'rganadi. SHundan kelib chiqib akademik Erkin Yusupov axloqni: “ijtimoiy munosabatlar zaminida alohida shaxs sifatida mavjud bo'lgan insonlarning o'z-o'zini idora qilish shakllari va me'yori, o'zaro muloqot va munosabatlarda ularga xos bo'lgan ma'naviy kamolot darajasining namoyon bo'lishidir” – deb ta'riflagan edi.

Prezidentimiz “*axloq – ma'naviyatning o'zagi*” deb behuda aytmagan. Ma'naviyat botiniy qudrat sifatida o'z-o'zicha ko'zga ko'rinmaydi, u insonning madaniyatida, axloqida, ilmiy-ijodiy, ijtimoiy yoki mehnat faoliyati sifatida ko'zga tashlanishi mumkin.

Har bir insonga Alloh taolo o'ziga yarasha xulq ato etgan. Har bir inson o'ziga xos tabiati, xulqi bilan tug'iladi. Uning axloqiy fazilat va qusurlari ayni shu tabiatan ato etilgan xislatlarning ma'naviyat nuridan qanchalik bahramand bo'lishiga qarab shakllanadi. Materialistlar inson axloqining qanday yo'nalishda shakllanishini atrof-muhitning ta'siri, ijtimoiy sharoitning soz-nosozligi bilan bog'lamoqchi bo'lishadi. Ammo insonda ichki faollik bor, iroda bor – u xoh yaxshilikka yo'nalgan bo'lsin, xoh yomonlikka. Inson o'z imon-e'tiqodi, ilmi, mas'uliyat hissi, dilidagi mehr tuyg'usi kimga qaratilganligidan kelib chiqib, atrof-muhitga, o'zgalarga munosabatini shakllantiradi. SHu sababli ayni bir muhit, ayni bir sharoitda turli insonlar turlicha munosabat namoyon qiladilar. Sodda qilib aytsak, inson o'z hayotining ma'nosini nimada ko'rsa, o'zgalar bilan munosabatida, ya'ni axloqida shu botiniy mohiyatini qandaydir bir tarzda namoyon etadi.

Yuqorida eslatib o'tilganidek, jahon ilmida hanuzgacha ma'naviyat nazariyasi yaratilmaganligi uchun "Axloqshunoslik" fani ma'naviyatga oid ko'plab masalalarni o'zicha hal qilishga intilib kelgan. Ammo axloq aslida shaxs ma'naviyatidan kelib chiqadigan **ikkilamchi hodisa** bo'lganligi sababli axloqshunoslik fani ham ma'naviyat nazariyasining vazifasini mukammal bajara olgan emas. Buning ustiga materialistik falsafa axloqni iqtisod va siyosat bilan bog'lab har bir jamiyatda o'ziga xos axloqiy tizim bo'ladi, deb axloqni ijtimoiy tuzum bilan bog'liq nisbiy hodisa sifatida talqin qilishi oqibatida axloqning ma'naviy ildizlari borgan sari nazardan chetda qolib, g'arb jamiyati butkul axloqsizlik sari yuz tuta boshladi.

Aslida axloqning asosida **shaxs ma'naviyati** yotadi. Har bir inson xulqi o'ziga xos bo'ladi. Uning xulqiy xislatlari ma'naviyat nuri bilan yoritilsa, **axloqiy fazilatlariga** aylanadi, demak, insonning botiniy ma'naviy kamoloti qay darajada bo'lsa, uning axloqi ham shu darajada bo'ladi. Ma'naviyat nuri bilan yoritilmagan xulqiy xislatlar jamiyat ko'z o'ngida **axloqiy qusurlar** shaklida namoyon bo'ladi. Ma'naviyat – o'zlikni anglash, deymiz. O'zligini anglab yetgan inson – **ma'naviy yetuk shaxs** hisoblanadi. Uning bizga zohir bo'luvchi barcha insoniy fazilatlar qalbidagi **ma'naviyat nurining jilolaridir**. **Axloqiy qusurlar** esa – insonning **ko'ngil ko'zgusidagi zang va chirklarning o'zgalar nigohiga namoyon bo'lishi**. Bir jumla bilan ifodalaganda, ma'naviyat shaxsning o'zi uchun, o'z qalbiga qaratilgan, dil ko'zini yorituvchi nur, axloq ushbu ma'naviyatning mazhari, o'zgalar nazdida namoyon bo'luvchi qirralari majmui, desak bo'ladi.

Ma'naviyatchi nuqtai nazaridan "Axloqshunoslik" fani sof falsafiy fan (aniqrog'i, falsafaning tarkibiy qismi) emas, balki umuman ma'naviyat sohasiga oid fanlar tizimidagi alohida ilm yo'nalishi sifatida namoyon bo'ladi. Darhaqiqat, axloqshunoslik ilmidagi **tavsifiylik** (u yoki bu millat va jamiyatga xos tarixiy yoki mavjud axloq meyorlarini tavsifiy o'rganish, u yoki bu alloma ijodidagi axloqiy qarashlarni tadqiq etish) tamoyili undagi falsafiylik

xususiyati faqat Yevropa mintaqa madaniyati an'analariga xos ekanligidan dalolat beradi. SHarqda, nafaqat islom dunyosi, balki Janubiy Osiyo (Hinduston) va Uzoq SHarq (Xitoy, Yaponiya) mintaqalarida ham, axloqiy masalalar ko'proq milliy an'analar, **din** (imon-e'tiqod) va **siyosat** (keng ma'noda – insonlar aro muomala) bilan bog'liq holda talqin etilganligi buning yorqin dalilidir.

“**Ma'naviyat**” keng qamrovli hodisa. **Ma'naviyat**ning moddiy voqelikdagi izlari **madaniyat** deyiladi. **Madaniyat** tarkibiga **din, ilm-fan, axloq, san'at-adabiyot** kabi voqeyiy hodisalar kiradi. SHu ma'noda, **axloq** – madaniyatning tarkibiy qismidir. SHaxs ma'naviyatining asosiy jihatlari – **imon, ilm, mas'uliyat, mehr** deb ko'rsatgan edik. Bulardan **imon-e'tiqod** masalasi ko'proq din tarkibida ko'rilsa, **ilmga intilish tuyg'usi** ilm-fanda, **mehr** san'at va adabiyotda namoyon bo'ladi. **Mas'uliyat tuyg'usi** esa birinchi navbatda **axloqqa** tegishlidir. SHaxs ma'naviyati faqat **imon-e'tiqod, ilmga intilish, mehr tuyg'usi** bilan mukammallik kasb etmaydi, unda birinchi navbatda o'z **imoni, ilmi, mehri** oldida jiddiy **mas'uliyat hissi** ham bo'lishi kerak, busiz oldingilar hammasi bekor bo'lib qoladi. Ajdodlarimiz **ezgu niyat, ezgu so'z, ezgu amal uyg'unligini** ta'kidlashlari behuda emas edi. SHu ma'noda **axloq shaxs ma'naviyatining amalda namoyon bo'lishidir**. “Axloq –ma'naviyatning o'zagi” degan iboraning mohiyati ham shunda.

Ammo **imonsiz** kishi axloqli bo'ladimi? Imon ham turlicha bo'ladi – taqlidiy imon, tahliliy imon. Taqlidiy imon egasining ma'naviyati ham, axloqi ham o'ziga yarasha bo'ladi. Tahliliy imon egalari esa, afsuski, hayotda ko'p uchrayvermaydi. “*O'zligingni anglab yet yoxud Axloqshunoslik*” (*Poznay samogo sebya ili Etika*) asarining muallifi, xristian faylasufi va axloqshunosi P'yer Abelyar (1079-1142) diniy aqidalarni aqlga tayangan holda mantiqan tushunib yetib qabul qilishni yoqlab chiqqani uchun katolik cherkovi tomonidan uning ta'limoti qoralangan edi. Ilm va imon birlashmagan joyda aqidaparastlik va fanatizm avj olishi tarixda ko'p marta isbotlangan. Dilida

samimiy **mehr tuyg'usi bo'lmagan** odamning ham yuksak axloq egasi deyish juda qiyin. Mehr-shafqat, hilm odamgarchilikning asosiy belgilaridan ekanligi azaldan ma'lum.

XULOSA

Axloq ilmi milliy ma'naviyatimiz doirasida turli davrlarda turlicha yo'nalishlarda rivojlantirilgan. Jumladan, islomdan ilgari va ilk islom davrida ko'proq **diniy yo'nalish** ustun turgan bo'lsa (islomgacha - "Avesto" kitobi, moniychilarning tavbanomasi - "Xuastuanift", buddaviylik ta'limoti asosidagi "Maytri simit no'm bitig"; islom davrida – Qur'oni karim oyatlari va Hadisi shariflarga tayanuvchi Imom Buxoriyning "Al-adab al-mufrad", Abu-Lays as-Samarqandiyning "Tanbeh ul-g'ofiliyn", Imom G'azzoliyning "Mukoshifat ul-qulub" kabi asarlari), keyinchalik **adab ilmi** doirasida (Adib Ahmad Yugnakiyning "Hibat ul-haqoyiq" asari), **falsafiy yo'nalishda** (Forobiy asarlari, Nasriddin Tusiyning "Axloqi Nosiriy", Jaloliddin Davvoniyning "Axloqi Jaloliy" kabi asarlari), **tasavvufiy (irfoniy) yo'nalishda** (Abdulloh Ansoriy, Najmiddin Kubro, Muhammad Porso, Abdurahmon Jomiy va boshqalarning o'nlab asarlari, Navoiyning "Nasoyim-ul-muhabbat" asari, turli maqomotlar va manoqiblar), **amaliy axloqqa oid asarlar** – (Kaykovusning "Qobusnoma", Voiz Koshifiyning "Axloqi Muhsiniy" kabi asarlari), **maxsus toifalar axloqiga oid** (masalan, Voiz Koshifiyning javonmardlar axloqiga oid "Futuvvatnomayi Sultoni" asari), **axloqiy masalalarga bag'ishlangan badiiy asarlar (nasrda** - Sa'diyning "Guliston", Jomiyning "Bahoriston", Abdulla Avloniyning "Turkiy guliston yoxud axloq" kabi asarlari, **nazmda** - Nizomiyning "Mahzan ul-asror", Dehlaviyning "Matla' ul-anvor", Jomiyning "Tuhfat ul-axror", "Suhbat-al-abror", "Xiradnomayi Iskandariy", Navoiyning "Hayrat ul-abror" asarlari) va boshqalar. Bunday tashqari Abu Bakr ar-Roziyning "Qalb tibbiyoti", Abu Hamid al-G'azzoliyning "Ixyoyi ulum ad-din", "Kimyoyi saodat" Navoiyning «Mahbub ul-qulub» kabi asarlarida diniy, falsafiy, ijtimoiy, irfoniy va axloqiy masalalar o'zaro bog'liqlikda tahlil qilingan.

Milliy ma'naviy merosimizga oid ushbu barcha yo'nalishdagi asarlarni

jiddiy tahlil qilib, ularni qiyosiy o'rganish asosida milliy axloq ilmining asoslarini ishlab chiqish mumkin. Ularning barchasiga xos umumiy xususiyat esa ma'naviyat va axloq masalalarining o'zaro chambarchas bog'liqlikda tahlil qilinishidir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. T., 2012.
2. Karimov I.A. O'zbekiston: milliy istiqlol, iqtisod, siyosat, mafkura. 1-jild. T.- «O'zbekiston»-1996
3. Abu Nasr Forobiy. Fozil odamlar shahri. T., 1993.
4. Imom al-Buxoriy. Al-adab al-mufrad. T., 1990.
5. Imomnazarov M. Tadbirkor ma'naviyati yoxud qadr va farosat haqida // «Jamiyat va boshqaruv» jur., №4, 2000.
6. Imomnazarov M. SHaxs ma'naviyati va qonun ustuvorligi // “Xalq so'zi” gaz., №24, 5 fev. 1999
7. Imomnazarov M. SHaxs ma'naviyati va fuqaro mas'uliyati // “Xalq so'zi” gaz., №10, 15 yanv. 1999
8. Islam. Entsiklopedicheskiy slovarʼ. M., 1991.
9. Islom: bag'rikenglik va mutaassiblik(to'plam). T., 1998.
10. Jabborov SH. Ma'naviyatning falsafiy qirralari.//”Ma'rifat”. 1996